

Поява Великого Шовкового шляху

Від первісних часів центральна частина Азії була місцем, де народжувалися імперії. Алювіальні низовини Месопотамії, живлені Тигром та Євфратом, стали родючим ґрунтом для цивілізації, бо саме в цьому регіоні сформувалися перші містечка й великі міста. Систематичне сільське господарство розвинулося в Месопотамії та по всьому «Родючому Півмісяцю» — смузї високопродуктивних ґрунтів із необмеженим доступом до води, що простягнулася від Перської затоки до узбережжя Середземного моря. Саме тут близько 4000 років тому вавилонський цар Хаммурапі створив одну з перших збірок писаних законів, де докладно перелічив обов'язки своїх підданих і встановив суворі покарання за порушення¹⁵.

Хоча з цього плавильного тигля постало багато різних царств та імперій, але найвеличнішою стала Перська держава. У VI ст. до н. е. перси, що жили на землях сучасного Південного Ірану, почали швидку експансію й підкорили своїх сусідів, діставшись берегів Егейського моря, захопивши Єгипет і досягнувши Гімалаїв на сході. Якщо вірити давньогрецькому історичу Геродотові, своїм успіхом вони значною мірою завдячували власній відкритості. «Перси вельми схильні переймати іноземні традиції», — писав він, зазначаючи, що вони ладні були відмовлятися від власної манери одягатися, коли вважали одяг переможених ворогів кращим. Тому перейняли елементи одягу і від мідян, і від єгиптян¹⁶.

Готовність засвоювати нові ідеї та практики стала важливим фактором у спроможності персів збудувати адміністративну систему, що давала змогу легко керувати імперією, населеною багатьма різними народами. Високоосвічена бюрократія ефективно регулювала щоденне життя імперії, фіксуючи все — від платні робітникам царського палацу до підтвердження кількості та якості товарів, якими торгували на ринках. Ці люди також обслуговували і ремонтували систему доріг, яка обплітала всю імперію й викликала заздрість усього стародавнього світу¹⁷.

Дорожня мережа, яка поєднувала узбережжя Малої Азії з Вавилоном, Сузами та Персеполісом, дозволяла подолати відстань у понад 2,5 тисячі кілометрів усього за тиждень. Така можливість зачудовувала Геродота, який зазначав, що ані сніг чи дощ, ані спека чи темрява не можуть уповільнити швидкість передавання повідомлень¹⁸. Інвестиції в сільське господарство й розробку передових методів іригації покращували врожайність і таким чином сприяли зростанню міст, дозволяючи довколишнім полям годувати дедалі більшу кількість населення. Таке стало можливим не лише в споконвічно родючих землях по обидва боки Тигру та Євфрату, але й у долинах Оксу та Яксарту (нині ці річки зуться Амудар'я та Сирдар'я), а також у дельті Нілу — після її завоювання перськими військами в 525 році до н. е. Перська імперія була землею достатку, що поєднувала Середземне море із серцем Азії.

Персія подавала себе як утілення стабільності й справедливості — про це свідчить тримовний напис на скелі Бегістун. Перською, еламітською та аккадською він розповідає, як один із найвідоміших перських правителів Дарій Великий придушував різні повстання, відбивав вторгнення і не кривдив ані бідняків, ані багатіїв. Напис велить: гарантуй безпеку країни і дбай про людей по справедливості, бо правосуддя — основа царства¹⁹. До меншин ставлення було таким толерантним, що один із перських правителів називався «месією», якого благословив «Господь, Бог Небесний» (Неемія 1:5) — усе завдяки його політиці, зокрема звільненню юдеїв з Вавилонського полону²⁰.

Торгівля в Стародавній Персії процвітала й приносила державі доходи, що давали змогу правителям фінансувати військові походи в місцевості, які приносили ще більше ресурсів імперії. Це ж дозволяло їм потурати своєму славнозвісному марнотратству. Видовищні споруди зводилися у великих містах на кшталт Вавилону, Персеполіса, Пасаргад і Суз, де цар Дарій збудував величний палац, використовуючи найкраще ебенове дерево та срібло з Єгипту, кедр із Лівану, найчистіше золото з Бактрії, лазурит і кіновар із Согдіани, бірюзу з Хорезму та слонову кістку з Індії²¹. Перси були відомі своєю любов'ю до насолод: за словами Геродота, варто було їм лише дізнатися про існування якогось нового предмета розкоші, як вони тут-таки прагнули його здобути²².

Ця велика торгова держава спиралася на агресивну військову силу, що допомагала розширювати кордони, але також мусила їх захищати.

Персія мала постійні проблеми з півночі — світу, де панували кочовики, які жили зі своєю худобою у степах — трав'янистих, позбавлених лісів рівнинах, що розкинулися від Чорного моря через Центральну Азію аж до Монголії. Ці кочові племена були відомі своєю лютістю. Кажуть, що вони п'ють кров своїх ворогів і роблять одяг з їхніх скальпів, а в деяких випадках — їдять власних батьків. Однак взаємодіяти з кочовиками було складно: незважаючи на поширене уявлення про них як про хаотичних і непередбачуваних, саме вони були важливими постачальниками тварин, особливо — гарних коней. Але кочові орди могли бути причиною катастрофи. Так сталося в VI ст. до н. е. із Киром Великим, засновником Перської імперії, якого вбили під час невдалої спроби підкорити скіфів. Один автор повідомляв, що потім голову царя поклали в наповнений кров'ю шкіряний мішок — щоб таким чином утамувати спрагу того до влади²³.

Поза тим, це була тільки рідкісна невдача, що не зупинила експансію Персії. Грецькі полководці поглядали на схід зі страхом і повагою, прагнучи вчитися тактики персів і застосовувати їхні технології. Автори на зразок Есхіла використовували успіхи в боротьбі з персами для оспівування воєнної доблесті й демонстрації прихильності богів, ушановуючи в епічних драмах і трагедіях пам'ять про героїчний спротив спробі вторгнутися в Грецію²⁴.

На самому початку трагедії Евріпіда «Вакханки» Діоніс говорить: «В це прийшов я місто еллінів» зі Сходу, «де в надрах сяє золото» — «крізь ниви спечні Персії, через міста бактрійські», з азійського краю, де «горді вежами» міста височіють над узбережжям. Азія і Схід були тими місцями, де Діоніс запровадив «свої обряди й танці» задовго перед грецькими землями²⁵.

Чи не найуважніше ці тексти студював Александр Македонський. Після трон 336 року до н. е. після вбивства батька, визначного царя Філіппа, молодий полководець не мав сумнівів, в якому напрямку вирушати за славою. Жодної секунди не дивився він на Європу, яка ніч не могла дати — ні міст, ні культури, ні престижу, ні багатства. Для Александра, як і всіх жителів Стародавньої Греції, культура, ідеї, можливості та загрози приходили зі сходу. Тож не дивно, що його погляд упав на найпотужнішу державу стародавнього світу, Персію.

Скинувши одним швидким ударом у 331 році до н. е. перських правителів Єгипту, Александр вирушив штурмувати основну частину імперії. Вирішальна битва відбулася пізніше того самого 331 року

до н. е. на запиленних рівнинах при Гавгамелах біля сучасного міста Ербіль в іракському Курдистані, де він завдав нищівної поразки значно більшій армії персів під началом Дарія III. Можливо, так сталося через те, що він був свіжий і бадьорий після ночі чудового сну: за словами Плутарха, Александр наполягав на відпочинку перед боєм, і спав так глибоко, що стурбовані полководці були змушені його розштовхувати. Стоячи в своєму улюбленому обладунку, він надягнув вишуканий шолом, відполірований так добре, що «сяяв, наче найчистіше срібло», узяв у правицю вірний меч і повів війська до приголомшливої перемоги, яка відчинила ворота імперії²⁶.

Будучи учнем Арістотеля, Александр ріс серед великих надій, які на нього поклали. І він не підвів. Розсіявши перські армії при Гавгамелах, Александр вирушив на схід. Він брав під контроль землі, де нещодавно правили його розбиті супротивники, міста одне за одним капітулювали перед ним. Легендарні за розмірами, багатством і красою краї лежали біля ніг молодого героя. Вавилон здався: його мешканці гірляндами уквітчали дорогу до великого міста й розставили по обидва її боки олтарі, переповнені ладаном та іншими пахощами. Клітки з левами й леопардами стали дарами для завойовника²⁷. Уже незабаром Александр і його люди взяли всі поселення вздовж Царської дороги, яка сполучала великі міста Персії, з'єднуючи узбережжя Малої Азії з Центральною Азією.

Хоча деякі сучасні дослідники схильні зводити Александра до рівня «п'яного малолітнього головоріза», він, як видається, мав несподівано делікатний підхід, коли мова заходила про щойно завойовані території та народи²⁸. Нерідко він був вельми м'яким у ставленні до релігійних вірувань і практик, проявляючи толерантність і повагу. Наприклад, він нібито засмутився через осквернення гробниці Кира Великого і не лише відновив її, але й покарав тих, хто спалював святиню²⁹. Після того як тіло вбитого Дарія III, якого порішили його наближені, знайшли покинутим у возі, Александр забезпечив цареві похорон, достойний його титулу, поховавши його поряд із іншими перськими правителями³⁰.

Крім того, Александр зміг узяти під контроль величезні території саме тому, що готовий був покладатися на місцеві еліти: «Якщо ми хочемо не просто пройти крізь Азію, а утримати її, то маємо проявляти милість до цих людей — саме їхня відданість забезпечить нашій імперії стабільність і сталість», — нібито говорив він³¹. Місцевих урядників і старі еліти залишили для управління завойованими містами

й територіями. Сам Александр прийняв традиційні титули й почав носити перський одяг, щоб підкреслити своє прийняття місцевих традицій. Він волів бачити себе не так чужинцем-завойовником, як останнім спадкоємцем давнього царства — і це всупереч глумливому поголосу серед людей, які повсюди розповідали, що він приніс нещастя і просочив землю кров'ю³².

Важливо пам'ятати, що більшість свідчень про Александрову кампанію, успіхи й управлінські рішення ми отримуємо від істориків пізніших часів, записи яких ідеалізують його і загалом перепопнені ентузіазмом при описі подвигів юного полководця³³. Хай там як, навіть коли мусимо бути обережними зі свідченнями джерел про падіння Персії, швидкість, з якою Александр розширював кордони своєї імперії на схід, говорить сама за себе. Він також активно засновував нові міста, які зазвичай називав на свою честь. Сьогодні вони відомі переважно під іншими назвами: Герат (Александрія-Аріана), Кандагар (Александрія Арахозійська) і Баграм (Александрія Кавказька). Спорудження цих перевалкових пунктів (і укріплення інших північніше, що тягнулися аж до Ферганської долини) створило нові важливі точки на хребті Азії.

Нові міста з потужними оборонними спорудами, як і окремі фортеці й форти, будувалися найперше для захисту від загрози степових племен, які полюбили влаштовувати руйнівні напади на осілі громади. Фортифікаційна програма Александра призначалася для захисту щойно завойованих територій. Водночас схожі відповіді на аналогічні виклики можна було побачити далі на сході. Китайці вже сформулювали концепцію хуася — цивілізованого світу, який протиставляли загрозливим степовим народам. Активна будівельна програма перетворювала мережу фортифікацій на те, що стало називатися Великим китайським муром. При цьому керувалися тим самим принципом Александра: експансія без захисту — марна справа³⁴.

Тоді, у IV ст. до н. е., Александр особисто без упину продовжував військові походи, пройшовши через Гіндукуш до долини Інду. Він засновував усе нові фортеці з гарнізонами. Хоча на той час вже регулярно стикався з протестами своїх утомлених людей, які тужили за батьківщиною. Александрові було лише 32 роки, коли він помер у Вавилоні 323 року до н. е. за загадкових обставин. З військового погляду його досягнення на той час не можна назвати інакше, ніж сенсаційними³⁵. Швидкість і обшир його завоювань приголомшували. Але не менш вражає те, що часто ігнорують, — масштаб спадку, що його

він лишив по собі, і те, як впливи Стародавньої Греції змішувалися з впливами Персії, Індії, Центральної Азії та врешті також і Китаю.

Хоча після наглої смерті Александра настав період турбулентності та усобиць між його головними полководцями, у східній частині завойованих земель невдовзі визначився лідер — командувач родом із півночі Македонії на ім'я Селевк, який брав участь у всіх основних походах македонського царя. За кілька років по смерті свого повелителя він вже правив землями від Тигру до Інду — такою великою територією, що вона сама по собі нагадує не просто царство, а цілу імперію. Він заснував династію Селевкідів, яка правила майже три століття³⁶. Перемоги Александра часто легковажно описують як яскраву серію короткотермінових здобутків, його спадщину нерідко розглядають як ефемерну й тимчасову. Але ці звершення не були тимчасовими, вони відкрили новий розділ в історії регіону між Середземним морем і Гімалаями.

Протягом десятиліть після смерті Александра поступово й неухильно втілювалася в життя програма еллінізації: ідеї, теми й символи Стародавньої Греції вкорінювалися на Сході. Нащадки його полководців пам'ятали своє грецьке коріння й всіляко його підкреслювали. Узяти хоча б монети, які карбувалися у ключових містах, розташованих у стратегічно важливих місцях вздовж торгових шляхів або ж у жвавих сільськогосподарських центрах. Форма цих монет стала стандартною: на аверсі — зображення нинішнього правителя з діадемою на кучерявій голові й незмінним поглядом вправо (все — як в Александра), на реверсі — зображення Аполлона, підписане грецькими літерами³⁷.

Грецьку мову можна було чути й бачити по всій Центральній Азії та долині Інду. У новозаснованому Селевком місті Ай-Ханум на півночі Афганістану Дельфійські максими були вирізьблені на монументі, серед них були:

У дитинстві будь гречним.
В юності будь стриманим.
У зрілості будь справедливим.
У старості будь мудрим.
При смерті будь безжурним³⁸.

Грецьку постійно використовували посадовці навіть через понад століття після Александрової смерті. Про це свідчать податкові розписки

та різноманітні документи, які мають стосунок до платні бактрійських солдатів і датуються приблизно 200 роком до н. е.³⁹. Ця мова проникла також досить глибоко в Індійський субконтинент. Деякі едикти правителя імперії Маур'їв Ашоки — найвидатнішого з давньоіндійських державців — супроводжувалися паралельним грецьким перекладом, очевидно для зручності місцевого населення⁴⁰.

Після зіткнення Європи та Азії культурний обмін неймовірно поживався. Статуї Будди почали з'являтися лише після того, як у долині Гандгара та Західній Індії утвердився культ Аполлона. Буддисти відчували загрозу від успіху практик нової релігії й собі почали створювати візуальні образи. Звісно, взаємозв'язок можна побачити не лише, якщо поглянути на час появи найраніших статуй Будди, але й коли придивитися до їхнього зовнішнього вигляду й оздоблення. Видається, що саме Аполлон став для них зразком. Такими сильними були грецькі впливи. Доти буддисти всіляко уникали візуальних репрезентацій, але тепер конкуренція змусила їх реагувати, запозичуючи та запроваджуючи новації⁴¹.

Знайдені на території сучасного Південного Таджикистану прикрашені грецькими написами кам'яні вівтарі, зображення Аполлона та вишукані фігурки Александра зі слонової кістки демонструють, як далеко дісталися західні впливи⁴². Як і уявлення про культурну вищість, принесені із Середземномор'я. В Індії, наприклад, азійські греки отримали визнання як знавці наук. У тексті під назвою «Гаргі Самгіта» сказано: «Вони — варвари, однак із них почалася астрономічна наука, й лише за це їх можна шанувати як богів»⁴³.

За словами Плутарха, Александр потурбувався про те, щоб грецької теології навчали всюди аж до Індії. У результаті богів Олімпу вшановували по всій Азії. Юнаків у Персії та за її межами виховували на читанні Гомера та «декламації трагедій Софокла й Евріпіда», а грецьку мову вчили в долині Інду⁴⁴. Саме тому, ймовірно, можна відслідкувати запозичення у видатних літературних працях. Наприклад, дехто вказує на те, що епічна поема на санскриті «Рамаяна» завдячує «Іліаді» й «Одіссеї» сюжетною лінією з викраденням Сіти Раваною — це пряме наслідування сюжету з утечею Єлени разом із Парісом до Трої. Впливи йшли й в іншому напрямку: деякі дослідники стверджують, що «Енеїда» зазнала впливів індійських творів на зразок «Магабгарати»⁴⁵. Ідеї, теми й сюжети кружляли великими шляхами — їх розносили мандрівники, купці та паломники. Завоювання Александра проклали шлях до розширення кругозору народів у захоплених землях,

а також і тих, що жили на периферії поблизу й контактували з новими ідеями, новими образами й новими концепціями.

Навіть культури диких степів зазнали впливу, про що добре свідчать вишукані поховальні предмети, закопані разом із високопоставленими особами на пагорбі Тілля-Тепе, що на півночі Афганістану. Ці речі демонструють художні впливи з Греції (а також із Сибіру, Індії та інших країв). Світ кочовиків купував предмети розкоші, продаючи худобу й коней, а часом отримував їх як данину, що нею платили за мир⁴⁶.

Поєднання степів у один взаємопов'язаний світ прискорилося завдяки зростанню амбіцій Китаю. За правління династії Хань (206 до н. е. — 220 н. е.) хвилі експансії розширювали кордони все далі, врешті досягнувши провінції, яку тоді звали Сіюй («західні землі»), а нині називають Сіндзян («нові рубежі»). Ці землі лежали за коридором Ганьсу — 1000-кілометровим шляхом, що поєднував внутрішній Китай із містом-оазою Дуньхуан, — перехрестям на краю пустелі Такла-Макан. Звідти можна було піти південним чи північним маршрутом — обидва могли бути зрадливими й обидва сходилися в Кашгарі. Останній лежав у точці, де зустрічалися Гімалаї, Памір, Тянь-Шань і Гіндукуш⁴⁷.

Таке розширення обріїв Китаю з'єднувало Азію. Доти ці мережі блокував народ юечжи, але найбільше — кочові племена сюнну, які подібно до скіфів у Центральній Азії були джерелом постійної занепокоєності, а втім, і важливими торговими партнерами. Вони постачали худобу: у II ст. до н. е. ханьські джерела писали про десятки тисяч голів худоби, куплених у народів степу⁴⁸. Водночас китайський попит на коней був майже невситимим — через потребу утримувати дієву й боєздатну армію для підтримки внутрішнього ладу в Китаї, а також — через необхідність мати змогу реагувати на атаки й набіги сюнну та інших племен. Коней із західного регіону Сіндзян дуже цінували, племінні вожді могли заробити на них величезні статки. Одного разу ватажок юечжи обміняв коней на велику партію товарів, які згодом перепродав, заробивши вдесятеро більше вкладеного⁴⁹.

Найбільш відомих і цінованих верхових коней розводили у Ферганській долині з іншого боку видовищних Памірських гір, що лежать на сході сучасного Таджикистану й північному сході Афганістану. Їхня сила викликала щире захоплення, китайські автори описували їх як нащадків драконів й звали *хань-сюема*, що можна перекласти як «коні